

ÁBRAHÁM BARNA

A régi Szepesség képe a magyar történetírásban 1945 előtt

Az 1945 előtti magyar történetírás középkori–koraújkori Szepesség-képével kapcsolatban olyan szerzőket szólaltat meg, akik vagy ott éltek és közéleti szerepet vállaltak a megyében, vagy onnan kerültek Budapestre – akár az államfordulat előtt, akár utána –, tehát egyrészt ismerték a viszonyokat, másrészt a millenniumi századfordulónak vagy a Horthy-korszaknak a szellemiségét képviselték. 1945, de legkésőbb a kommunista fordulat e szempontból többrétű határvonalat jelent, hiszen kötelezővé vált az osztályharcos szemlélet és a proletár internacionalizmus érvényesítése, másrészt egyre kopott a magyarhoni idők emléke.

Szakmai részletkérdésekkel nem foglalkozva csupán a művek ideologikus, tendenciózus elemeire szeretnék rámutatni. Ez a viszonylag kis régió a Kárpát-medence egyik legjobban kutatott és ismertetett vidéke, a róla szóló irodalom, akár az összefoglaló művek fejezetei akár a helytörténeti irodalom áttekinthetetlenül gazdag,¹ most tehát csak a XIX–XX. század fordulóján, illetve néhány, a két világháború között keletkezett munkával foglalkozom.

A Szepesség német jellege. A szerzők többsége elsőrendűen német vidéknek látja a Szepességet, a németekhez köti annak szellemét, virágzását. Sváby Frigyes vármegyei levéltáros azt örökölte meg „hogyan éltek idegenből ide szakadt elődeink, mint küzdöttek régente, mennyit szenvedtek ezen a földön, melyet számunkra lakhatóvá véres verejtékkel csak ők tettek, és melyet így művelve, drága kincsül ők hagytak reánk, hálás örökösökre.”² A németek pusztulásáról könyvet író Forberger Béla úgy vélte, a Szepességen a legerősebb társadalmi osztály a legutóbbi időkig nem a nemesség, hanem a városok németajkú polgársága volt, és „könnyű belátni, hogy egykoron Szepesvármegye területén, ahol csak némi kultúra derengett, mindenütt német elem volt megtelepedve”.³ A kor legismertebb Szepesség-szakértőjének, Bruckner Győzőnek a szászokról írott monográfiája⁴ az őserdő kiirtását, a fejlettebb mezőgazdasági technika elterjesztését, a városiasodást s végül a protestantizmus meghonosodását egyaránt a németeknek tulajdonítja. Későbbi művében egyenesen így fogalmaz: „Amióta a szepesi németek, az ún. cipszerek csak megjelentek a Szepességen, lankadatlan kultúr-munkásai voltak ennek a területnek. A cipszer soltészek

kiirtották a Szepességen elterülő őserdőt és keresztény műveltséget honosítottak meg.”⁵

Ez ellen a leszűkítő szemlélet ellen lépett föl immár a két világháború között Fekete Nagy Antal, aki az addig született Szepesség-irodalmat nemcsak dilettánsnak minősítette, hanem hibájául róta föl, hogy kizárólag a német városok múltjával foglalkozott, ráadásul „megtévesztő beállításokat” alkalmaz: a szászok II. Géza alatti, semmivel sem bizonyított bevándorlása, a huszonnégy város közösségének és a királyi plébánosok fraternitásának visszavetítése a XIII. századba stb.⁶ Emlékeztet arra, hogy a németekről okleveles adatokkal csak a tatárjárás utánról rendelkezünk, bár elismeri, hogy jóval előtte jöhettek, mert már az első források kiváltságolt népekként említik őket, autonómiájuk tehát már az 1271-es kiváltságlevél előtt létezett,⁷ de leszögezi, hogy az első oklevelek keletkezésének idején már a három etnikum (magyar, szláv, német) lakta a területet.⁸

A korábbi kutatók közül Demkó Kálmán (a Szepes megyei Történelmi Társulat titkára) egyenesen kiemeli a terület hagyományosan multietnikus jellegét: „Hazánkban sehol sem érvényesült erősebben a szent királynak vendégszeretetre intő szava, mint a Szepességen” (utalva Szent István *Intelmeire*). Ezután megjegyzi, hogy a terület már a magyarok bejövetele előtt is lakott volt. A terület összetett etnikai és jogi fejlődésének kapcsán hangsúlyozza, hogy: „Ezen ezredéves múltnak története olyan változatos képet mutat, aminő hazánk egyetlen vármegyéjében sem volt.”⁹ Az említett Sváby Frigyes a németek szerepe mellett is föltételezi, hogy az őslakosság szláv volt, sőt úgy véli, hogy a terület a Nagymorva („morva-tót”) Birodalomhoz tartozott. Ám a szlávok nyelvi tagolódása (szlovák, lengyel, rutén) jelzi, hogy kevert népesség, őseik különböző helyekről érkeztek. A német betelepődéssel párhuzamosan kitér az olasz/latin hospesekre, sőt román betelepülést sem zár ki (Szepesi német neve *Moldau*).¹⁰

A magyar etnikum kérdése. Az itteni magyarság múltját, jelentőségét a millenniumi idők légkörében és az előrehaladó magyarosodás körülményei között minden kutató kiemelte. Demkó Kálmán „magyar őseinkről” szól, a határőrség megszervezéséről és a tíz lándzsások székéről, azaz a „Kis megyéről”, majd a várispánság felállításáról, azaz a „Nagy megye” kezdeteiről, s csak ezután szól a szászok XII. századra tett betelepüléséről.¹¹ Sváby Frigyes sem hallgatja el, hogy a szászok találtak itt magyarokat, amit a sok hegy-, víz- és növény-név bizonyít. Utal rá, hogy a lándzsások 1243-as kiváltságlevele *régi nemesekről* szól, ezért szerinte Jordán, a XXIV város első ismert grófja is magyar lehetett.¹²

Saját koruk magyarosodási folyamatát egyébként a szerzők üdvözlik, sőt nem tartják elég gyorsnak, tömegesnek.¹³

Fekete Nagy Antal viszont úgy ítélte meg, a Szepességéről addig keletkezett munkákban teljesen elsikkad a magyarok szerepe. Aláhúzza, hogy a XI. század első felében letelepedő magyarság a gyér szláv lakosság mellett sokáig egyedül lakta a területet, amit az általa magyarnak tekintett névadás (Poprád, Hernád, Szepesség, Szemenye-Lőcsei-hegység) és a Gömör-öröknek, a lánzdzás nemesek őseinek a kiváltságolt helyzete bizonyít.¹⁴ Őket kabaroknak tekinti, mivel besenyő, kun, székely jellegű kiváltságokkal rendelkeztek.¹⁵ Fekete külön hangsúlyozza, hogy a németek „a Szepesség magyar, katonáskodó lakossága által biztosított védelem és oltalom alatt” válhattak meg katonai kötelezettségeiket, indulhattak el a polgárosodás útján.¹⁶

A szláv lakosság megítélése. Miként a XIX. századi történeti munkákra jellemző, a vizsgált művekben nem a multikulturalitás eszméje, az interetnikus kapcsolatok pozitív megítélése uralkodik.¹⁷ A szlovákokhoz és lengyelekhez szinte kizárólag negatívumok kötődnek.

A *lengyelek* egyrészt konkurensként jelennek meg, akik az Árpád-kor idején maguk akarják betelepíteni, megszerezni a Szepességet. Fekete Nagy Antal kategorikusan elutasítja a lengyel szakirodalom azon tételét, miszerint a magyar uralom csak a XII. század elejétől bizonyítható.¹⁸ Elismeri azonban, hogy a XIII. század elején a vidék Lengyelországhoz tartozott,¹⁹ sőt, hogy a lengyel városok (Podolin, Gnězda, Lubló) csak a XIV. század elején kerültek Magyarhonhoz, ám ebből szerinte nem következik, hogy az *egész Szepesség* lengyel uralom alatt állott volna.²⁰

Másrészt az elzálogosítás háromszázhatvan éve – főként a XVII–XVIII. század – jelent egyre súlyosabb terhet. Bruckner Lubomirszky Szaniszlóhoz köti az ellenreformáció megindítását. A következőkben látja a sztároszta döntésének indítékait: el akarta vágni az Esztergomhoz fűződő szálakat, véget kívánt vetni a magyar király, a nádor, a megye stb. beavatkozásának, végleg a lengyel nemzet tagjává szerette volna tenni az elzálogosított városokat. Ezért csatolta 1616-ban Podolin és Lubló környékét a tarnóvi püspökséghez – kivonván a szepesi prépost fennhatósága alól. További célja volt Bruckner szerint a többi város papjait „vallásukból és németségükből kivetköztetni”, s így a polgárságot katolikussá és lengyellé tenni. A piaristákkal tudott meg egyezni, nekik alapított rendházat Podolinban 1642-ben. Nekik a közkedvelt késmárki, lőcsei, iglói tanintézeteket kellett ellensúlyozniuk. Bruckner markáns etni-

kai indíttatású hátsó szándékokat sejt az alapítás mögött: rámutat, hogy a morva, horvát, szlovák szerzetesek mellett a néhány német alárendelt szerepet játszott. „A cél tehát világos volt: a szlávizmus terjesztésével óhajtottak a piaristák a németség lutheránizmusához férközni, amennyiben már akkor is a német és a lutheránus fogalom azonos volt.”²¹ Részletezi Lubomirszky Tivadar erőszakoskodásait, törvénytelen adóztatását és hogy bevezette a lengyel hivatalos nyelvet. A XVIII. század derekán állandósult lengyel trónviszályok romboló hatását is hangsúlyozza.²²

A *szlovákok* minden esetben alacsonyabb állású népekként jelennek meg, az elszlovákosodás jogi és kulturális süllyedést jelent.

A német polgárság XVI–XVII. századi elzárkózó magatartását emeli ki Sváby Frigyes: „Mert habár már kétszáz esztendő óta egy szláv birodalom (azaz Lengyelország – Á. B.) tartozékai valának, és habár akkor a mai értelemben vett nemzetiségi kérdés nem létezett, mégis tény, hogy a tóteredetűekkel való érintkezés elől lehetőleg elzárkóztak, s nem egy céhszabály egyenesen el is tiltja a tótoknak mesterinasokul felvételét, mint-hogy akkor, mint később is a mezőgazdasági cselédek nagy része a környékbeli tót falvak lakóiból került a városokba, ezeket alacsonyabb műveltségük és állásuk miatt a német polgárok lenézték.”²³

Bruckner Győző a Szapolyaiak, Thurzók, Csákyak alávétési törekvéseiből két, egyformán negatív következményt vezet le: „A szepesi szász nép a jobbágyi kötelékbe nem tudván már beletörödni, a régebben virágzó városkák vagy kipusztultak teljesen vagy eltótosodtak.” Más vonatkozásban Podolint úgy jellemzi, mint „nem tiszta szepesi szász, hanem lengyel és tót keveredés”, emberei „nem közülünk valók”.²⁴

Ugyancsak elzárkózó Forberger Béla álláspontja, aki szerint „Szepesség alatt helyesen Szepesvármegyének csupán a német elemtől lakott része értendő”, a lengyel-szlovák lakosságú Magura nem tartozik oda. Figyelmeztet rá, hogy „a német elem térvesztéségeivel arányban egyre terjeszkedik és növekszik a tót elem.” Jellemző, hogy a folyamatot például Lőcse esetében romboló tényezőkhöz köti: háborúk, járványok és a nemesek birkoszerzési joga (1645), minek következtében „a tótok jöttek, és felszaporodott a mai köznepet alkotó tótság.”²⁵

Ugyanakkor mindhárom szerző etnikai megtartó szerepet tulajdonít a protestantizmusnak. Sváby szerint „leginkább a lényegében teljesen német ágostai hitvallás általános elfogadása, meg a Németországból meghívott sok lelkész óvták a XIII városiakat oly soká és sikeresen az eltótosodás veszélyétől, melynek azonnal jobban ki voltak téve, midőn egy részük visszatért a

katholikus egyház kebelébe.²²⁶ Bruckner szerint a reformáció győzelme után „a nyelv mellett ezentúl a vallás is elválasztja a tótoktól a szepesi szászokat, és szinte áthidalhatatlan űrt támaszt közöttük, mely jelenleg is megvan.”²²⁷ Ám az elzalogosított városokban szerinte visszafordíthatatlan etnikai folyamatok indultak be: a hitéhez ragaszkodó szász népesség inkább kivándorolt, „és helyét elfoglalta a beszivárgó katolikus tótság, amely a szepesi sztarosztia nagyobbfokú rekatholizálását biztosította, és ez volt a Lubomirszky-család valáspolitikájának logikus következménye.”²²⁸ Forberger is leszögezi: „A protestáns hitű városok a protestáns egyház szervezetében fekvő okoknál fogva sikeresebben állottak ellen a tót elem beözönlésének, nagyobb beolvasztó erővel bírtak és jobban őrizték meg német eredetüket, mint a katolikus vagy rekatholizált városok.”²²⁹ A magyarországi németiség múltjával, irodalmával behatóan foglalkozó Pukánszky Béla ugyancsak hangsúlyozza – általában a felföldi városokra vonatkoztatva – a szlovákok fölhasználását az ellenreformáció érdekében („a német városok belső egységének megbontása katolikus tótoknak adott betelepedési engedélyekkel”), majd ugyanitt a Szepességről megjegyzi, hogy „a katholicizálással együttjár a németiség elszlávosítása”.³⁰

Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy Fekete Nagy Antal a források hiánya ellenére is valószínűsíti, hogy az Árpád-korban az itteni országos nemesek között szlávok is vannak.³¹

A szászok paraszti eredete, mezőgazdasági ismeretei. A vizsgált szerzők hangsúlyozzák, hogy a szászok agrárnépességként érkeztek, s csak hosszú évtizedek kemény munkája után kezdtek fölemelkedni. Sváby Frigyes leszögezi, hogy az első települések nem ipari városok, hanem földművelő és marhatenyésztő helységek voltak.³² Bruckner Győző szerint „a szepesi szászok tehát egyszerű erdőirtók, földművesek, akiket csak a mezőgazdaság termékeinek helyes és ésszerű értékesítése tett iparosokká.”³³ Egy későbbi tanulmányában az erdőirtás mellett a betelepülőknél tulajdonítja a rozs-, a komló-, a lentermelés, a juh- és marhatenyésztés, a tejtermékek készítésének kezdeteit.³⁴

A szász városiasodás és az ipar, a kereskedelem, a művelődés méltatása. Szerzőinknél a szászok természetesen inkább városalapító város lakó, tehát iparos, kereskedő népességként jelennek meg.³⁵ Sváby Frigyes szerint a későbbi érkezők között már kézművesek, esetleg művészek és főleg papok is jöttek, akiknek köszönhetően gyorsan fölépültek az első templomok, kolostorok.³⁶ Bruckner ugyancsak a betelepülő szászok-

hoz köti a vászonszövés, a bőrcserzés, a malomipar, a sörfőzés kezdeteit, „így az ipar terén is a soltészek a Szepesség tanítómesterei”.³⁷ Oszvald György miniszteri tanácsos a hosszú folyamatra mutat rá: „természetesen hosszú volt a szellemi fejlődésnek az útja, amely az egyszerű földműves ősapától iparos és kereskedő nemzedékeken át a tudományokban járatos késő unokákhoz vezetett.”³⁸ A városok politikai jelentőségét emeli ki Forberger Béla: „A szepesi városok fejlett iparuk és kereskedelmüknél fogva kiváltságos helyzetre tettek szert, s háttérbe szorították az ország más megyéiben politikailag oly kizárólagosan érvényesülő nemességet is.”³⁹ A polgári életmód méltatása azonban nem kritikátlanul történt: Demkó Kálmán rámutatott, hogy a városok magisztrátusai szigorúan szabályozták az élet minden területét, a magánviszonyokat, a lakberendezést, a táplálkozást és a ruházódást, mi által biztosították a tömegek anyagi jólétét, de meg is akadályozták az egyén kiemelkedését.⁴⁰ Pukánszky Béla a korábbi virágzást elismerve a XVII. századról már azt állapítja meg, hogy „a szepesi németiség irodalmi termelése csak mennyiségben gazdag, értékbeli kiemelkedéseket alig találunk az alkalmi beszédek és költemények végtelen tömegében.”⁴¹

Az elmúlt századok dinamikus fejlődésével ellentétben a maguk korát a szerzők az enerváltság, a hanyatlás idejeként élik meg.⁴²

A szászok és a protestantizmus szoros kapcsolata.

Pukánszky Béla három tényezővel magyarázta a reformáció gyors térhódítását a Szepességen: könnyen kapcsolatot tarthattak Németországgal (sic!), a bécsi udvar nem tudott közvetlen ellenlépéseket tenni, mint a nyugati országokban, s végül a török veszély nem volt közvetlen. Ennek köszönhetően „a szepesi németiség a XVI. században szellemi fejlettségben és irodalmi termelésben messze felülmúlja mind az erdélyi szászokat, mind pedig a nyugatmagyarországi németiséget.”⁴³ A szerzők egyszerre hangsúlyozzák a szászok buzgó valóságát és sorsdöntő választásukat, a protestantizmus elfogadását. Bruckner rámutat a katolicizmus XVI. századi erkölcsi süllyedésére, a „ledér világszemlélet” romboló hatásaira, hogy annál inkább méltathassa a vallási megújulás jelentőségét: „A szepesi szász nép kivétel nélkül csatlakozott a reformációnak lutheri irányzatához, és ez lesz ezentúl nemzeti vallásuk, mert teljesen megfelel racionális jellemének és természetének, úgyhogy a lutheranizmus és a szászság egymástól úgyszólván elválaszthatatlan fogalmakká forrtak össze.” Láttuk, hogy Bruckner szerint a protestantizmus nemcsak belső tartást adott a közösségnek, hanem a szlovákok ellenében etnikai különállásukat is biztosította.⁴⁴

Az ellenreformáció megítélésében Bruckner tárgyilagosa, a podolini piarista kolostorról is csak annyit ír, hogy „papokat nevelt a katolikus egyháznak, akik csakhamar megkezdték a katolikus restaurációt a Szepességen”. Ám protestáns elkötelezettsége nyilvánvaló az evangélikus lelkészek 1674-es száműzésének leírásakor: „A szepesi szász nép azonban papjaitól megfosztva is a legerősebben ragaszkodott hitvallásához, sokat túrt, szenvedett, de evangélikus vallásától nem tántorodott el.”⁷⁴⁵ Éppen a protestáns hit közös védelméért álltak Thököly Imre zászlai alá, holott addig ellenséges volt a viszony a szászok és a Thököly-család között. Szintén ezért sereglettek a katolikus, de a vallásszabadságért küzdő Rákóczi Ferenc táborába.⁴⁶

A szászok hazafiassága, azonosulásuk Magyarhon ügyével. A Rákóczi-szabadságharc kapcsán Bruckner Győző kiemeli a késmárki városi jegyő, Kray Jakab érdemeit (diplomáciai közvetítés, beszerzések, szállítások), majd az ő és két társa mártíriumát.⁴⁷ Később, amikor a magyar ügyviteli nyelv bevezetéséről szól (1845), megjegyzi: „A szepesi szász nép, mérlegelvén azokat a fontos kiváltságokat és jótéteményeket, melyekben őt a magyar királyok állandóan részesítették, ha nem is nyelvre, de érzésre nézve magyarrá lett. A magyar nemzetnek a szászok hasznos, derék, megbízható és hazafiasan gondolkodó tagjaivá váltak s a magyar nemzeti állam eszméjének lelkes apostolaivá.”⁷⁴⁸ A szerző a kuruc kor ábrázolásához hasonlóan méltatja a szászok 1848–49-es, a honvédseregben szerzett katonai érdemeit. Végül a közjogi különállás, a Provincia 1876-os megszüntetése kapcsán leszögezi, hogy arra „tényleg már semmi szükség sem volt, amióta e nép a magyar jogra helyezkedve, a magyar hazának becsületes, derék, *édes gyermekévé* lett.”⁷⁴⁹ Haberern J. Pál, a Budapesten működött Szepesi Egyesület elnöke még a két világháború között is azt üzentte a Csehszlovákiához került otthoniaknak, hogy „800 évig ide volt kapcsolva népünk, hogy az utolsó száz év folyamán innen tápálkozott kultúrájuk, innen áradt ki irodalmuk fénye. Sok tanult főt adott kis népünk a magyar hazának, és sok földinknek adott kenyeret a magyar róna.”⁷⁵⁰ Ugyanitt Oszvald György miniszteri tanácsos rámutat, hogy a középkori jogkönyvben (Zipser Willkür) található magyar hatások azt bizonyítják, hogy „a szepességi németek már kezdettől fogva nem állottak a magyarsággal szemben a szellemi elzárkózásnak azon a merev álláspontján, amely például az erdélyi szászokra annyira jellemző. Majd Fényes Eleket idézve leszögezi, hogy „kevés vagy talán egy vármegye sem adott hazánkban annyi jeles férjfiakat, mint Szepes.” Tanulmánya végén a szerző tételesen is megragadja a terület művelődé-

sének, kulturális örökségének lényegét: „A Szepesség ezért (ti. a jó iskoláknak és a cseregyermek-rendszernek köszönhetően) tudott kettős feladatának: a magyar kultúra táplálásának és a külfölddel megismertetésének oly fényesen eleget tenni, mert nem volt idegen előtte azoknak a gondolat- és lelkivilága, akiknek szellemi kincseit gazdagította, hogy azután sajátos szepesi kultúrártékeinek gyarapítására maga is mérítsen belőlük.”⁷⁵¹

Végül zárásként idézzünk egy nem történész hozzászólót! A szepességi németek tökéletes integrációját talán Jókai Mór fogalmazta meg a leghatásosabban. *A löcsei fehér asszony* című regényében az 1710 szilveszterén zajló vásár kapcsán fontosnak tartja megjegyezni: „S ez a sok mindenféle tarkabarka nép, ami külső viseletére nézve Árpád és Tuhutum ivadékaikhoz hasonlít, csupa merő német. Még az első magyar keresztyén királyok alatt telepedtek ide. A nyelvüket megtartották, minden más egyébben magyarokká lettek. (...) Annyi viszontagságos századok során át ezek a német magyarok mindig a legtántoríthatatlanabb hívei voltak a nemzeti szabadság ügyének. Nem hajlongtak soha se a török császár, se a német császár előtt.” A szabadságharcot vezető Rákóczi meg is becsüli a várost, egész kuruc dandár őrzí, de a katonák nem magyarul beszélnek. „Ezek itt Czelder Orbán hajdúi, szepességi fiúk, mecenzéfi huszárok ..., német kurucok, Rákóczy Ferenc legjobb katonái.”⁷⁵²

- 1 A két világháború közének monográfusa, Fekete Nagy Antal ideális kutatási területnek minősíti: „A Szepesség a maga aránylag kis területével, a területnek a vármegyei szervezet, a lándzsások széke, a szászok egyeteme, a lengyel városok és a Gölnicbánya környéki bányavárosok közigazgatási hatóságai közötti megosztottságában is önálló fejlődésű, monografikus szempontból ideális egység.” Fekete Nagy Antal: A Szepesség területi és társadalmi kialakulása. Bp. 1934. 5.
- 2 Sváby Frigyes: A Lengyelországnak elzalogosított XIII szepesi város története. Lőcse, 1895. 6.
- 3 Forberger Béla: A szepesi német elem pusztulásáról. Igló, 1909. 7–8.
- 4 Bruckner Győző: A szepesi szász nép. Bp. 1913.
- 5 Bruckner Győző: A reformáció és ellenreformáció története a Szepességen. I. (1520–1745-ig). Bp. 1922. VII.
- 6 A Szepesség területi és társadalmi kialakulása, 3, 39–40.
- 7 Uo., 42, 333.
- 8 Uo., 35.
- 9 Demkó Kálmán: Bevezetés és a „Szepesmegyei Történelmi Társulat” 12 évi működésének ismertetése. Lőcse, 1895. 5.
- 10 A Lengyelországnak elzalogosított XIII szepesi város története, 19–22.
- 11 Demkó Kálmán: Bevezetés, 7.
- 12 A Lengyelországnak elzalogosított XIII szepesi város története, 14.
- 13 Sváby Frigyes „örvendetes, de nem kielégítő magyarosodásról” beszél. A Lengyelországnak elzalogosított XIII szepesi város története, 328. Mással elégedetten nyugtázza, hogy a fiatalabb nemzedék számára már természetes, Lőcsén, úgymond, a jobb ruházatú sétáló

- közönség szinte kizárólag magyarul beszél. A Szepesség lakosságának sociologiai viszonyai a XVIII. és XIX. században. Lőcse, 1901. 84–85.
- 14 Bruckner Győző A Szepesség múltja és mai lakói című tanulmányát említi, továbbá Pajdussák Máté egy művét, akinél a Szepessümege környéki magyar nevű letelepülők is németként, lengyelként vagy szlovákként szerepelnek. A Szepesség területi és társadalmi kialakulása, 3–4, 36–38.
- 15 Uo., 253.
- 16 Uo., 343.
- 17 Utólagosan megszépíti a XIX. század interetnikus viszonyait Farakas Győző, a budapesti Szepesi Egyesület titkára: „Ő, meséljetelek a szepesi iskolák lelkéről, amely faji, felekezeti különbséget sohasem ismert, amely magához ölelt mindenkit szeretettel.” Zipser lelkünk haza száll. In: Loisch János (szerk.): A Szepesség. Emlékkönyv a „Szepesi Egyesület Budapesten” fennállásának 50. évfordulójára. Bp. 1926. 5.
- 18 Fekete elveti a lengyel Boguchval XIII. századi „meséjét”, miszerint a Szepességet Ferdeszájú Boleszló adta lányának, a Kálmán király fiához adott Juditnak hozományba, így került Magyarhoz. Fekete elismeri, hogy a terület a XIII. században IV. Béla lányának, Boleszló krakkói és szandomiri herceg feleségének a birtoka, de nyilvánvalónak tekinti, hogy Kunigunda (Kinga) azt apjától kapta hozományba, hiszen halála után természetes módon visszazsállt a koronára. A Szepesség területi és társadalmi kialakulása, 20–21.
- 19 Hivatkozik a „szláv” városnevekre (Podolin, Lubló, Gnězda), a lengyel telepítések gyakorlatára, arra, hogy a terület a XIII. század végéig a krakkói püspök joghatósága alá tartozott, hogy a magyar gyepű, országkapu csak Podolinig mutatható ki, s hogy Kunigunda halála után Vencel cseh király mint a szandomiri hercegség birtokosa igényt tartott rá, sőt el is adományozta. Uo.
- 20 Uo., 22, 244–245. Fekete itt rámutat, hogy az újabb lengyel irodalom (Zachorowski Szaniszló egy 1910-es tanulmánya) már földalta ezt a tételt. Zachorowski eszerint elismeri, hogy a magyarok gyorsabban telepítettek, előbb érték el a Dunajecet, és telepeik körülveték, elszakították Podolint és környékét.
- 21 A reformáció és ellenreformáció története I., 245–248.
- 22 A szepesi szász nép, 32, 36–37.
- 23 A Lengyelországnak elzálogosított XIII szepesi város története, 181.
- 24 A szepesi szász nép, 22, 160. Későbbi írásában hasonlóképpen fogalmaz. Eszerint az 1412 után megmaradt tizenegy város jobbágy-sorba süllyedt, a németiség kivándorolt „átadva atyái telkét a szaporra tótságának”. A Szepesség múltja és mai lakói. In: Loisch János (szerk.): A Szepesség. Emlékkönyv a „Szepesi Egyesület Budapesten” fennállásának 50. évfordulójára. Bp. 1926. 15.
- 25 A szepesi német elem pusztulásáról, 7–9. Forberger összegzése ugyanitt igen borúlátó. Szerinte a folyamat a XIX. század utolsó évtizedeiben fölgyorsult (addig „legfeljebb a cselédség volt tót, de ez is elszajátította a német nyelvet”), eljött tehát a cselekvés utolsó órája. „Ha nem vagyunk képesek feltartóztatni ezt a káros hanyatlási processust, a Szepesség fogalma nemsokára a történelmi múlté lesz. A tótság fogja ellepni nemcsak szűkebb hazánknak, de az egész ország haladására és művelődésére századokon keresztül oly előnyös befolyást gyakorló kulturvároskáinkat, s hogy cserébe mit hozhat és adhat, arra egyelőre jobb nem felelni.”
- 26 A Lengyelországnak elzálogosított XIII szepesi város története, 181. Saját korát és a jövőt viszont igen pesszimistán ítéli meg. Az Amerikából hazatérő szlovákok földet vesznek, és Szepesbélá, Szepesolász, Gnezda, Szepesváralja hamarosan elszlovákosodik, pedig „ezelőtt 40–50 évvel néhány cséplőn kívül alig volt tót.” Uo., 327–328.
- 27 A szepesi szász nép, 26.
- 28 A reformáció és ellenreformáció története I., 480.
- 29 A szepesi német elem pusztulásáról, 9.
- 30 Pukánszky Béla: A magyarországi német irodalom története (a legrégibb időkől 1848-ig). Bp. 1926. 224–225.
- 31 A Szepesség területi és társadalmi kialakulása, 312.
- 32 A Lengyelországnak elzálogosított XIII szepesi város története, 23.
- 33 A szepesi szász nép, 8.
- 34 A Szepesség múltja és mai lakói. In: Loisch János (szerk.): A Szepesség. Emlékkönyv a „Szepesi Egyesület Budapesten” fennállásának 50. évfordulójára. Bp. 1926. 11.
- 35 Demkó Kálmán a felső-magyarországi korai újkori városi élet tanulmányozását kora számára is tanulságosnak tartotta, mivel az államoknak, úgymond, egyik legszükségesebb tényezője a művelt vagyonos polgári középosztály. A Felső-Magyarországi városok életéről a XV–XVII. században. Bp. 1890. I.
- 36 A Lengyelországnak elzálogosított XIII szepesi város története, 30.
- 37 A Szepesség múltja és mai lakói, 11. Másból bővebben így fogalmaz: „Az erdőirtó soltészektől idők folyamán iskolázott földművesek, művelt iparosok, világlátott kereskedők, képzett, lelkiismeretes tisztviselők, jeles tudósok, kiváló művészek, kitűnő hadvezérek és jó diplomaták kerültek ki.” A reformáció és ellenreformáció története a Szepességen. I., VII.
- 38 A Szepesség kulturális hivatása. In: Loisch János (szerk.): A Szepesség. Emlékkönyv a „Szepesi Egyesület Budapesten” fennállásának 50. évfordulójára. Bp. 1926. 170.
- 39 A szepesi német elem pusztulásáról, 7.
- 40 Polgári családélet és háztartás Lőcsén a XVI. és XVII. században. Lőcse, 1882. 77.
- 41 A magyarországi német irodalom története, 222.
- 42 Sváby szerint hiányzik a vállalkozó szellem, ezért vissza kell térni a munkához, a takarékosáshoz és az összetartáshoz. A Lengyelországnak elzálogosított XIII szepesi város története, 332. Forberger Béla munkája pedig – mint már érzékeltettük – eleve azért jelent meg, hogy rámutasson a hanyatlás tüneteire: kivándorlás, alkoholizmus, az élénkebb közszellem és a birtokos középosztály hiánya. A szepesi német elem pusztulása, 21.
- 43 A magyarországi német irodalom története, 129.
- 44 A szepesi szász nép, 26. Későbbi megfogalmazása szerint: „A cipszer magán- és közélet a reformáció befogadásától fogva teljesen evangélikus légkörben mozog. Az új hit racionalizmusa és a cipszer alap karakter jellegzetes tulajdonságai egymásra találtak, és ezért forrott annyira össze a Szepesség németisége a lutheranizmus fogalmával.” A reformáció és ellenreformáció története I., VII.
- 45 A szepesi szász nép, 32.
- 46 Uo. A militáns felekezetiesség a XIX. század végén természetesen már sokkal kevésbé mutatható ki. A Szepesmegyei Történelmi Társulat éppenséggel megírta a prépostság, tehát a meghatározó katolikus intézmény történetét. Sváby Frigyes ideiglenes titkár a szigorú objektivitást, az osztály, az eredet, a felekezeti érzékenység kímélését hangsúlyozta, miközben természetesnek tartotta, hogy a könyv szelleme és irányzata határozottan katolikus. Pirhalla Márton: A szepesi prépostság vázlatos története. Lőcse, 1899. VI. Később Bruckner Győző ugyancsak a történeti nézőpont egyedül célravezető jellegét hangsúlyozza: a teológus szemlélet alkalmat adna a szubjektív, tendenciózus tárgyalásra. A reformáció és ellenreformáció története I., VIII.
- 47 A szepesi szász nép, 33.
- 48 A szepesi szász nép, 40–41.
- 49 A szepesi szász nép, 41–42. Sváby is abban látja a szászág jövőjét, hogy a különállás megszüntével „egygye legyünk magyar hazánk minden tagjával”. A Lengyelországnak elzálogosított XIII szepesi város története, 332.
- 50 Loisch János (szerk.): A Szepesség. Emlékkönyv a „Szepesi Egyesület Budapesten” fennállásának 50. évfordulójára. Bp. 1926. 3.
- 51 A Szepesség kulturális hivatása. In: Loisch János (szerk.): A Szepesség. Emlékkönyv a „Szepesi Egyesület Budapesten” fennállásának 50. évfordulójára. Bp. 1926. 169–170, 173.
- 52 Jókai Mór: A lőcsei fehér asszony. Révai testvérek, Bp. 1909. 7–9.